

XALQARO XUSUSIY MUNOSABATLARDA CHET EL HUQUQI NORMALARI MAZMUNINI ANIQLASH MASALALARI

Nomozov Xusan Axmat o‘g‘li

*Termiz davlat universiteti “Jinoyat huquqi
va fuqarolik protsessi” kafedrası o‘qituvchisi*

Jo‘rayeva Mehriniso Sheraliyevna

Termiz davlat universiteti Yuridik fakulteti talabasi

Annotatsiya. *Chet el huquqi normalarining mazmunini aniqlash - xususiy xalqaro huquqdagi eng murakkab va eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chet el huquqi normalarining mazmunini aniqlash - bu faqat huquqiy texnika masalasi emas, balki xalqaro hamkorlik, ishonch va adolat tamoyillariga asoslangan murakkab jarayondir. Xalqaro huquqiy munosabatlar tobora kengayib borayotgan bir paytda, bu jarayonning to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishi sud amaliyotining aniqligi va adolatni ta‘minlash uchun muhimdir. An‘anaviy doktrinalarda chet el huquqi unga tayanayotgan huquq subyektlari tomonidan isbotlanishi lozim bo‘lgan fakt sifatida ko‘riladi, biroq zamonaviy amaliyotda ko‘plab yurisdiksiyalar yanada moslashuvchan, hamkorlikka asoslangan va sudlarning faol rol o‘ynaydigan yondashuvga o‘tmoqda. Ushbu maqola chet el huquqini aniqlash bilan bog‘liq asosiy nazariy yondashuvlar va amaliy mexanizmlarni o‘rganadi hamda AQSh, Yevropa Ittifoqi, Buyuk Britaniya davlatlari kabi turli yurisdiksiyalardagi amaliyotni taqqoslaydi. Sud amaliyoti, qonunchilik hujjatlari va doktrinal bahslarni tahlil qilish orqali maqola mavjud muammolarni yoritadi va yondashuvlarni uyg‘unlashtirish hamda transmilliy nizolarda huquqiy aniqlikni oshirishga qaratilgan tavsiyalar beradi*

Kalit so‘zlar: *xalqaro xususiy huquq, chet el huquqini aniqlash, sudlararo hamkorlik, isbot yukining taqsimlanishi, ekspert dalillari, qiyosiy huquq; transmilliy nizolar, xalqaro huquqiy tajriba*

Kirish

Globalashuv davrida xususiy huquqiy munosabatlar tobora ko‘proq milliy chegaralardan oshib o‘tmoqda. Bu murakkab holat xalqaro xususiy huquq (PIL)ning muhim rolini ta‘kidlaydi - u transchegaraviy xususiy huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq tarmog‘idir. PIL doirasidagi eng murakkab vazifalardan biri – bu chet el huquqining mazmunini aniqlash bo‘lib, u sudlardan nizoni hal etuvchi chet el huquqiy normalarini aniqlash va qo‘llashni talab qiladi. Chet el huquqini aniqlash oddiy protsessual masala emas; u chuqur nazariy, amaliy va siyosiy-huquqiy savollarni ko‘taradi. Chet el huquqi

normalari mazmuni kim tomonidan aniqlanadi? Qanday aniqlash standartlari qo‘yiladi? Qanday holatlarda qo‘llaniladi? Xalqaro xususiy huquqda ushbu masalalar qanday tartibda hal qilinadi. Hozirgi kunga kelib chet el huquqi mazmunini aniqlash xalqaro xususiy huquq doirasida eng muakkab vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Ushbu masalaning ahamiyati transmilliy nizolarning ortib borishi bilan yanada ortmoqda. Xalqaro tijorat operatsiyalarida shartnomalar ko‘pincha chet el huquqi bilan tartibga solinadi. Transchegaraviy delikt da‘volari xorijda belgilangan javobgarlik me‘yorlari yoki zararni hisoblash qoidalariga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Hatto oilaviy va meros ishlarida - masalan, xalqaro nikohlar, farzand asrab olish yoki xorijiy aktivlarga bo‘lgan meros da‘volari kabi holatlarda ham ko‘pincha chet el qonunlari va sud qarorlarini qo‘llash zarur bo‘ladi. Agar chet el huquqini aniqlash uchun samarali va oldindan aytib bo‘ladigan mexanizm mavjud bo‘lmasa, sudlar noto‘g‘ri qarorlar chiqarish, protsessual samarasizlik va tomonlarning qonuniy kutgan natijalari buzilishi xavfini tug‘diradi.

Ushbu maqola xalqaro xususiy huquqda chet el huquqini qanday aniqlash haqida to‘liq va taqqoslama tahlil taqdim etishni maqsad qiladi. Avvalo, u chet el huquqini aniqlash bilan bog‘liq kontseptual asoslar va doktrinal bahslarni o‘rganadi. Keyin esa, AQSh, Yevropa Ittifoqi, Buyuk Britaniya kabi yetakchi yurisdiksiyalarda qabul qilingan yondashuvlarni taqqoslaydi.

AQSh sudlari chet el huquqini “fakt masalasi” deb hisoblashadi. (Hilton v. Guyot, 159 U.S. 113, 1895). Ushbu an‘anaviy yondashuvga ko‘ra, agar taraf chet el huquqining mazmunini isbotlay olmasa, sudlar ko‘pincha chet el huquqi ichki huquq bilan bir xil deb faraz qilgan va bu yondashuv esa xalqaro nizolarning asl huquqiy asosini buzishi bilan tanqid qilingan. Bu yondashuv 20-asrning o‘rtalaridan boshlab o‘zgarishni boshladi. 1966-yilda Federal Fuqarolik Protsessual Qoidasi 44.1 (Fed. R. Civ. P. 44.1) qabul qilinib, chet el huquqini aniqlashni “fakt masalasi”dan “huquq masalasi”ga aylantirdi. Bu esa protsessual manzarani tubdan o‘zgartirdi. Qoidaga binoan, federal sudlar endi faktlarni aniqlashda “har qanday tegishli material yoki manbani, jumladan guvohlikni, taraflar tomonidan taqdim etilgan yoki dalil sifatida qabul qilinadigan bo‘lishidan qat’i nazar” ko‘rib chiqishlari mumkin. Bu esa sudyalarga mustaqil tadqiqot olib borish, ikkilamchi manbalarga murojaat qilish va hatto ekspert yordamini so‘rash imkonini beradi.

Bu tasniflash apellyatsiya ko‘rib chiqish standartiga ham ta’sir qiladi. Huquq masalalari - shu jumladan, 44.1-qoida asosida aniqlangan chet el huquqi - de novo (ya’ni, qayta va to‘liq) tarzda ko‘rib chiqiladi. Bu esa apellyatsiya sudlarida chet el huquqini qollashda izchillik va aniqlikni ta’minlaydi. Yevropa Ittifoqi (YI) davlatlarida chet el huquqini qo‘llash masalasi asosan xususiy xalqaro huquq (Private International Law) doirasida tartibga solinadi. Har bir davlat o‘z milliy qonunida bu jarayonni belgilaydi, biroq Yevropa

Ittifoqining bir qancha birlashtiruvchi reglamentlari ham mavjud bo‘lib, ular davlatlar o‘rtasida yagona tartibni yaratishga xizmat qiladi. Mazkur reglamentlar sudlarga quyidagi imkoniyatni beradi:

boshqa davlat qonunini tatbiq etish;

uning mazmunini mustaqil aniqlash;

zarur hollarda boshqa davlat organlari yoki YI ma‘lumot bazalaridan foydalanish.

Roma I reglamenti (Regulation (EC) No 593/2008). Mazkur reglament 2008-yil 17-iyundagi Yevropa Parlamenti va Kengashining (EC) 593/2008-sonli nizomi hisoblanadi va shartnomaviy majburiyatlarga nisbatan qo‘llaniladigan huquqni belgilaydi. 24-moddasida aytilishicha, agar tanlangan huquq chet el huquqi bo‘lsa, sud ushbu huquqning mazmunini "res judicata" tamoyiliga amal qilgan holda mustaqil o‘rganishi kerak, Sud chet el qonunini fakt sifatida emas, balki huquq manbai sifatida baholaydi.

Roma II reglamenti (Regulation (EC) No 864/2007) (2007-yil 11-iyuldagi Yevropa Parlamenti va Kengashining (EC) № 864/2007 Nizomi)

Shartnomadan tashqari majburiyatlarga (masalan, zarar yetkazish, delikt) tatbiq etiladigan huquqni tartibga soladi. Nizomning 22-moddasiga ko‘ra, sud o‘z vakolati doirasida chet el huquqini aniqlash uchun barcha zarur vositalardan foydalanadi, jumladan, ekspertlar, huquqiy ma‘lumot bazalari va xalqaro hamkorlik yo‘llari. Shuningdek, YI sud organlari o‘rtasidagi o‘zaro axborot almashuv tarmog‘i (EU Judicial Cooperation Network (EJN)) mavjud bo‘lib, bu chet el huquqi normalari mazmunini aniqlashni ancha osonlashtiradi. Sudlar chet el qonunining mazmunini aniqlashda bepul rasmiy so‘rov yuborish huquqiga ega bo‘ladi. Bu tizim sudyalarga boshqa davlat huquqini to‘g‘ridan to‘g‘ri olishni yengillashtiradi. (Huquqiy asos: Council Decision 2001/470/EC – “European Judicial Network in Civil and Commercial Matters”). Xususan Yevropa Ittifoqi davlatlari orasida milliy yondashuv ham yo‘q emas, misol uchun Fransiya sudlari chet el huquqini o‘z tashabbusi bilan aniqlash majburiyatiga ega. Cour de Cassation (Fransiya Respublikasining eng oliy sud organi) qarorlariga ko‘ra, agar chet el qonuni tatbiq etilishi lozim bo‘lsa, sud u haqda ma‘lumot topishga harakat qilishi kerak. Sud ekspert, ilmiy manbalar yoki diplomatik kanallardan foydalanadi. Agar qonunning mazmuni topilmasa, sud o‘z milliy huquqini qo‘llashi mumkin. (Huquqiy asos: Code civil va sud amaliyoti (Cass. civ., 1re, 17 Feb. 2004))

Germaniyada bu tartib EGBGB (Einführungsgesetz zum Bürgerlichen Gesetzbuch - Fuqarolik kodeksiga kirish to‘g‘risidagi qonun) bilan belgilanadi. Qonunning 293-moddasiga ko‘ra: “Chet el huquqi mazmuni sud tomonidan aniqlanadi; zarur hollarda ekspert chaqiriladi yoki rasmiy so‘rov yuboriladi.” Bu norma shuni bildiradiki, sud chet el

qonunini qo‘llash uchun isbotlash majburiyatini taraflarga yuklamaydi - bu sudning vazifasi.

Italiya Fuqarolik kodeksining 14-moddasida sud chet el huquqini o‘rganish uchun konsullik, elchixona yoki xalqaro tashkilotlar orqali ma’lumot olish huquqiga ega ekanligi ko‘rsatilgan. Agar aniqlab bo‘lmasa, sud Italian huquqini qo‘llashi mumkin.

Ispaniya Fuqarolik protsessual kodeksi (Ley de Enjuiciamiento Civil) 281-moddasiga ko‘ra, sud chet el huquqini aniqlashda taraflar yordamidan foydalanadi, biroq oxirgi qaror sudga tegishli. Shuningdek Yevropa Ittifoqida Yevropa sudlari axborot tarmog‘idan (EJN) foydalanish keng tarqalgan.

Yevropa sudlari amaliyoti. Yevropa Adliya sudi (CJEU) o‘z qarorlarida sudlarning chet el qonunini qo‘llash majburiyatini mustahkamlab kelmoqda. Misol: Case C - 420/07, Apostolides v Orams (2009) — sud chet el qonunini to‘liq aniqlamasdan qaror chiqara olmaydi. Case C-292/08, German Graphics Graphische Maschinen GmbH - sud chet el qonunining mazmunini aniqlash uchun YI mexanizmlaridan foydalanishi shart. Yevropa Ittifoqi davlatlarida chet el huquqi normalarining mazmunini aniqlash - bu sudning mustaqil majburiyati bo‘lib, u : Roma reglamentlari (I va II), milliy qonunlar, hamda EJN (European Judicial Network) tizimi asosida amalga oshiriladi. Sud chet el qonunini “fakt” sifatida emas, balki huquq manbai sifatida ko‘radi. Bu yondashuv YI davlatlarida yagona adolat tamoyillarini mustahkamlash va fuqarolarning huquqiy himoyasini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Buyuk Britaniya (ayniqsa, Angliya va Uels yurisdiksiyasi)da bu masala statut emas, balki sud amaliyoti (case law) orqali tartibga solinadi. Ya’ni, aniq bir qonun (act) emas, balki sud qarorlari asosiy manba hisoblanadi.

Private International Law (Miscellaneous Provisions) Act 1995 -bu qonun chet el huquqini qo‘llashning ba’zi jihatlarini, ayniqsa delict/tort (fuqarolik huquqbuzarliklari) sohasida tartibga soladi. Ammo u chet el huquqining mazmunini aniqlash tartibini to‘liq belgilamaydi - bu masala common law (odat huquqi) asosida hal qilinadi. Common Law qoidalari: Angliya sudlari uzoq yillar davomida quyidagi qoidalarni ishlab chiqqan: "Foreign law is a question of fact, not law." Ya’ni, chet el qonuni sud uchun huquq emas, balki fakt (dalil) sifatida qaraladi. Shu sababli uni da’vogar (claimant) yoki javobgar (defendant) isbotlashi kerak.

Isbot yukining kimda ekani: Chet el huquqini qo‘llashni talab qilgan tomon uni mutaxassis (expert evidence) orqali isbotlashi kerak. Agar chet el huquqi isbotlanmasa, Sud lex fori, ya’ni o‘z milliy huquqini (Ingliz huquqini) qo‘llaydi.

Bu qoida “presumption of similarity” deb ataladi – ya’ni, agar boshqa isbot bo‘lmasa, chet el qonuni ingliz qonuniga o‘xshash deb hisoblanadi.

Chet el huquqining mazmunini sudga tushuntirishda ekspertlar (law experts) hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ular ushbu davlatning advokatlari yoki professorlari bo‘lishi mumkin; sudga yozma yoki og‘zaki guvohnoma (expert opinion) taqdim etadilar; sud ularning fikridan kelib chiqib, chet el huquqini qo‘llaydi.

Demak, Buyuk Britaniya chet el huquqi fakt sifatida qaraladi. Uni isbotlash sudning emas taraflar zimmasiga yuklanadi. ekspert guvohnomasi muhim ahamiyatga ega. agar isbotlanmasa, ingliz qonunlari qo‘llaniladi. Bu tartib qonun (statute) emas, balki common law orqali shakllangan. Shu jihatdan u kontinental (Fransiya, Germaniya) tizimlardan farq qiladi, chunki ular bu jarayonni kodekslar orqali tartibga solgan.

Mamlakatimiz hududida bu jarayon amaliy tartibda qanday amalga oshadi?

O‘zbekiston respublikasi Fuqarolik kodeksining 1160-moddasi

"Chet el huquqi normalari mazmunini aniqlash" deb nomlanadi va unda da ushbu masala quyidagicha belgilab qo‘yilgan.

Chet el huquqini qo‘llanishda sud yoki boshqa davlat organi uning normalari mazmunini bu normalarning tegishli xorijiy davlatda rasmiy talqin etilishi, qo‘llanish amaliyoti va doktrinasiga muvofiq aniqlaydi.

Sud yoki boshqa davlat organi chet el huquqi normalari mazmunini aniqlash maqsadida yordam va tushuntirishlar so‘rab Adliya vazirligiga va boshqa milliy vakolatli organlar hamda muassasalarga, shu jumladan chet eldagi organlar va muassasalarga murojaat etishi yoxud ekspertlarni jalb qilishi mumkin.

Ishda ishtirok etayotgan shaxslar o‘z talablari yoki e‘tirozlarini asoslash uchun o‘zlari vaj keltirayotgan chet el huquqi normalarini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etishga va bu normalarning mazmunini aniqlashda sudga yoki boshqa davlat organlariga boshqacha tarzda yordamlashishga haqlidirlar.

Agar ushbu moddaga muvofiq ko‘rilgan chora-tadbirlarga qaramay, chet el huquqi normalarining mazmuni oqilona muddatlarda aniqlanmasa, O‘zbekiston Respublikasining huquqi qo‘llaniladi

Bu moddani quyidagicha ta‘riflash mumkin. Sudlar ishda chet el elementi borligini aniqlaydi. Masalan: taraflardan biri chet el fuqarosi yoki shartnoma xorijda tuzilgan. Sud chet el huquqini qo‘llash zaruratini belgilaydi. Masalan: “Bu nizo Rossiya Federatsiyasi fuqarolik qonunlariga ko‘ra hal qilinishi lozim” deb topadi. Sud huquq mazmunini aniqlash uchun chora ko‘radi: Taraflardan yozma hujjatlar, qonun matnlari yoki ekspert xulosalari so‘raydi. Adliya vazirligi yoki boshqa vakolatli organlar orqali chet el elchixonasiga yoki boshqa organlariga so‘rov yuboradi. Xalqaro huquqiy ma‘lumot bazalaridan foydalanadi. Agar ma‘lumot yetarli bo‘lmasa, sud chet el huquqi qo‘llanilmaydi, balki O‘zbekiston huquqini tatbiq etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksida ham ushbu masalaga oydinlik kiritib o‘tiladi. Masalan: O‘zbekiston fuqarosi chet el fuqarosi bilan nikoh tuzgan va ajrim O‘zbekistonda ko‘rilmoqda. Sud bu holda O‘zbekiston Oila kodeksida ko‘rsatilgan tartibda, lekin agar nikoh chet elda rasmiylashtirilgan bo‘lsa, o‘sha davlat qonunlarini ham e‘tiborga oladi. Agar u qonunlarning mazmuni aniqlanmasa, O‘zbekiston qonuni tatbiq etiladi. O‘zbekistonda chet el huquqi normalarining mazmunini aniqlash tizimi zamonaviy, Yevropa (kontinental) modeliga asoslangan va sudning faol rolini nazarda tutadi. Chet el huquqi fakt emas, huquq sifatida qaraladi. Sud uni mustaqil aniqlaydi, taraflar esa yordamchi rol o‘ynaydi. Bu tartib huquqiy aniqlik, adolat va xalqaro hamkorlikni ta‘minlaydi.

Yuqoridagilardan shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, chet el huquqi normalarining mazmunini aniqlash xalqaro xususiy huquqning eng murakkab, shu bilan birga amaliy ahamiyati yuqori bo‘lgan institutlaridan biridir. Chunki transmilliy huquqiy munosabatlar tobora kengayib borayotgan bugungi globalashuv davrida turli davlatlarning huquq tizimlari o‘zaro to‘qnashadi, bu esa chet el huquqining qo‘llanilishi zarur bo‘lgan holatlarni keltirib chiqaradi. Shu sababli xorijiy huquq normalarining mazmunini to‘g‘ri va aniq aniqlash nafaqat adolatli sud qarorlarini qabul qilish, balki huquqiy ishonchni ta‘minlash, xalqaro hamkorlikni mustahkamlash va investitsion muhitni yaxshilash uchun ham muhimdir. Yevropa davlatlarida bu jarayon maxsus qonunlar, xalqaro shartnomalar va sud amaliyoti orqali batafsil tartibga solingan. Masalan, Yevropa Ittifoqining Rim II (Regulation No 864/2007) va Rim I (Regulation No 593/2008) reglamentlari chet el huquqining qo‘llanilishi va mazmunini aniqlashda yagona yondashuvni shakllantirgan. Ko‘plab davlatlarda sud organlari chet el huquqi mazmunini mustaqil aniqlaydi, zarur hollarda ekspertlar, ilmiy markazlar yoki xalqaro tashkilotlarning yordamidan foydalanadi. O‘zbekiston ham so‘nggi yillarda bu borada muhim qadamlar qo‘ydi. Endilikda O‘zbekiston sudlari va boshqa organlari chet el huquqi normalarining mazmunini aniqlashda xalqaro tajribaga tayangan holda harakat qilishlari, zarur bo‘lsa, xorijiy organlar va ekspertlardan ma‘lumot so‘rashi mumkin. Masalaning muhimligi shundaki, chet el huquqi normalarining mazmunini aniqlash institutini rivojlantirish davlatlarning huquqiy suverenitetiga hurmat, xalqaro hamkorlik va adolat tamoyillariga tayanadi. Bu sohadagi mukammal yondashuv har bir davlatning xalqaro huquqiy munosabatlarda ishonchli hamkor sifatida shakllanishining muhim kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xalqaro xususiy huquq : Darslik / mualliflar jamoasi || y.f.d I. Rustambekov umumiy tahriri ostida
2. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi (1160-modda)
3. Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I).
4. Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II).
5. Convention on the Law Applicable to Contractual Obligations (Rome Convention, 1980).
6. Hartley, T. C. International Commercial Litigation: Text, Cases, and Materials on Private International Law. Cambridge University Press, 2015.
7. Nygh, P. E. Autonomy in International Contracts. Clarendon Press, Oxford, 1999.
8. Dicey, Morris & Collins. The Conflict of Laws. 16th edition, Sweet & Maxwell, London, 2022.
9. <https://eur-lex.europa.eu>.